

III. znanstveno-stručni skup posvećen pitanjima nasilja: *Psihosocijalni aspekti nasilja u suvremenom društvu – izazov obitelji, školi i zajednici* (2010.)

Pregledni rad – UDK 364.271-053.5

RIZIČNI I ZAŠTITNI FAKTORI KOD POJAVE NASILJA MEĐU DJECOM

Tena Velki, dipl. psiholog
Učiteljski fakultet Osijek
L. Jägera 9, Osijek
tena.velki@gmail.com

Sažetak

U posljednjih 10-ak godina istraživanja međuvršnjačkog nasilja usmjerila su se na brojne rizične i zaštitne faktore. U ovom radu pobliže ćemo prikazati te faktore koristeći 4 razine ekološkog modela: individualna, obiteljske i druge bliske veze, škola i zajednica, kultura i mediji.

Individualni rizični i zaštitni faktori odnose se na osobine djeteta, a najčešće su istraživani spol, biološki i bihevioralni faktori, uspjeh u školi i psihološki faktori. Od obiteljskih rizičnih faktora najčešće su istraživani uobičajena roditeljska praksa, obiteljsko nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje djece dok se kao najvažniji zaštitni faktor pokazala kvaliteta roditeljstva. Većina navedenih faktora može se primijeniti na školsko okruženje. Ti zajednički faktori se odnose na ponašajni model koji odrasla osoba predstavlja djetetu, komunikaciju između odraslog i djeteta, toplinu i neprijateljstvo u odnosu između odraslog i djeteta, nadzor odraslih nad djetetom i način na koji odrasli rješavaju konflikte. Osim u obitelji, djeca odrastaju i u susjedstvu, zajednici i subkulturi koji utječu na njegovo ponašanje. Također i mediji s kojima se svakodnevno susreće igraju ulogu u razvoju njegova ponašanja.

Poznavajući navedene faktore i njihovo djelovanje možemo se usmjeriti na izradu ciljanih intervencijskih programa usmjerenih na smanjenje rizičnih faktora i poticanje zaštitnih te bi na taj način prevenirali i razvoj međuvršnjačkog nasilja.

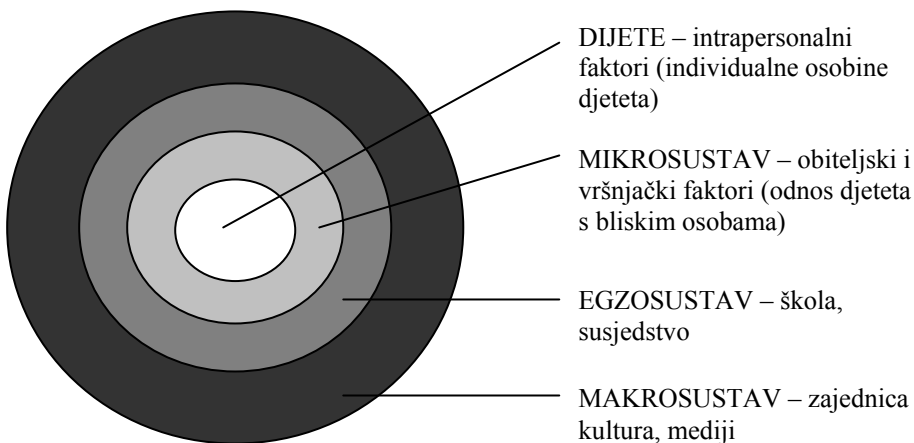
Uvod

Nasilje među djecom (međuvršnjačko nasilje ili bullying) često se definira kao oblik agresivnog ponašanja u kojem postoji nesrazmjer moći između nasilnika i žrtve gdje nasilnik ima veću moć. Takvo ponašanje je neopravdano, učestalo se ponavlja, žrtva agresije ga doživljava kao okrutno dok nasilnik uživa

u njemu (Rigby, 2002). Olweus (1998) nasilništvo među djecom definira kao opetovanu ili trajnu izloženost učenika negativnim postupcima jednog učenika ili više njih. Da bi se upotrijebio pojam nasilništva, ovaj autor smatra da mora postojati nesrazmjer, odnosno asimetričan odnos snaga između nasilnika i žrtve.

Prva istraživanja nasilja među djecom započeli su Heineman (1972) i Olweus (1973) u Švedskoj ranih sedamdesetih godina prošlog stoljeća (prema Olweus, 1998). Njihova istraživanja su vezana za početak društvenog zanimanja za problem vršnjačkog nasilja. U Švedskoj se ranih sedamdesetih godina dogodio incident u kojem su trojica dječaka počinila samoubojstvo zbog nasilništva koje su nad njima vršili njihovi vršnjaci. Velik broj stranih autora u posljednjih desetak godina govori o povećanom zanimanju za probleme međuvršnjačkog nasilja u školi. Istraživanja pokazuju kako je nasilje među djecom raširena pojava u svijetu. O nasilju u školi izvještaju: 19% učenika u Engleskoj, 14% u Norveškoj, 17% u Španjolskoj, 15% u Japanu i 16% u SAD-u (Olweus, 1998). Većina istraživanja u Hrvatskoj bavila su se prevalencijom nasilja među djecom. Među njima se ističu ona Poliklinike za zaštitu djece grada Zagreba, koja govore da 27% djece svakodnevno doživljava neki oblik nasilja, i UNICEF-a, čiji rezultati pokazuju da je 33% djece tijekom određenog razdoblja bilo uključeno u nasilje.

U posljednje vrijeme istraživanja u ovom području su usmjerena na otkrivanje rizičnih i zaštitnih faktora za pojavu nasilja među djecom (tablica 1). Ekološki pristup (slika 1) u razvoju normalnog i patološkog ponašanja i doživljavanja uzima u obzir karakteristike okruženja u kojem dijete živi: odnose između djeteta (njegovih bioloških, psiholoških i genetskih osobina) i njegove okoline (roditelja, braće i sestara, obiteljskih odnosa, vršnjaka i susjeda, škole i

Slika 1. Bronfenbrennerov model ekološke integracije

III. znanstveno-stručni skup posvećen pitanjima nasilja: *Psihosocijalni aspekti nasilja u suvremenom društvu – izazov obitelji, školi i zajednici* (2010.)

Tablica 1. *Rizični i zaštitni faktori za pojavu nasilja među djecom*
(preuzeto iz Orpinas i Horne, 2006)

RIZIČNI FAKTORI	ZAŠTITNI FAKTORI
INTRAPERSONALNA RAZINA	
<p style="text-align: center;">DIJETE KOJE:</p> <ul style="list-style-type: none"> • je muškog spola • dobiva loše ocjene u školi • ima visoku samoefikasnost za agresiju • očekuje uspjeh kad se koristi agresijom, i ne očekuje negativne posljedice • pozitivno vrednuje ishode agresije • ima vjerovanja koja podržavaju agresiju • pripisuje agresiju drugima kad je u stvarnosti nema • ima nedostatak vještina rješavanja problema • pokazuje i druga visoko rizična ponašanja (zloraba alkohola i droge, nošenje oružja, članstvo u bandama) • ima dijagnosticiran hiperaktivni poremećaj ili poteškoće učenja 	<p style="text-align: center;">DIJETE KOJE:</p> <ul style="list-style-type: none"> • je ženskog spola • dobiva dobre ocjene u školi, predano je učenju i motivirano za školu, čita iz zadovoljstva • je vezano uz školu i sudjeluje u školskim aktivnostima • pokazuje pozitivne vrijednosti poput iskrenosti, prijateljstva, mira i poštovanja • je socijalno kompetentno (koristi vještine rješavanja problema, orijentirano je na cilj, stvara prijateljstva) • je kulturalno kompetentno • ima pozitivan identitet, uključujući visoko samopoštovanje, osjećaj svrhovitosti života, pozitivno viđenje budućnosti • konstruktivno provodi vrijeme
BLISKI ODNOSI: OBITELJI I VRŠNJACI	
<p style="text-align: center;">RODITELJI ILI SKRBNICI KOJI:</p> <ul style="list-style-type: none"> • imaju negativan odnos s djetetom • imaju slabu komunikaciju s djetetom • ne nadgledaju dijete • ne postavljaju granice i posljedice za negativna ponašanja djeteta • pokazuju visok stupanj agresivnosti, uključujući nasilje među partnerima, zlostavljanje djeteta, oštru disciplinu i delikvenciju • podupiru nasilje • odbijaju dijete <p style="text-align: center;">VRŠNJACI KOJI:</p> <ul style="list-style-type: none"> • su agresivni i delikventni • puše, piju alkohol ili se drogiraju 	<p style="text-align: center;">RODITELJI ILI SKRBNICI KOJI:</p> <ul style="list-style-type: none"> • su brižni i puni ljubavi • imaju pozitivnu komunikaciju s djetetom • aktivno nadgledaju dijete • imaju jasna pravila i posljedice • su primjereni modeli za rješavanje konflikta, staloženi i kontroliraju situacije konflikta • su uključeni u školu i cjelokupan život djeteta • imaju zajedničke aktivnosti s djetetom <p style="text-align: center;">VRŠNJACI KOJI:</p> <ul style="list-style-type: none"> • su pozitivni i brižni • uživaju u školskom radu
ŠKOLSKO OKRUŽENJE	
<p style="text-align: center;">ŠKOLA KOJA:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ima negativnu klimu • ne potiče pozitivan odnos između nastavnika i učenika • ima nedostatak nadzora • nema politiku protiv nasilje među djecom • dopušta nasilna ponašanja odraslih nad učenicima • ima kažnjavajući disciplinski sustav 	<p style="text-align: center;">ŠKOLA KOJA:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ima pozitivnu klimu • potiče pozitivne odnose između nastavnika i učenika • omogućava visok stupanj nadzora • ima jasnu politiku protiv nasilja među djecom • njeguje izvrsnost u učenju • daje priliku djeci kojoj je potrebna pomoć u školskim aktivnostima • daje priliku za smisleno sudjelovanje u školskim aktivnostima • ima visoka očekivanje za sve učenike
ZAJEDNICA, KULTURA I MEDIJI	
<p style="text-align: center;">ZAJEDNICA KOJA IMA VISOKU RAZINU NASILJA:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kultura koja podržava nasilje • mediji koji prikazuju puno nasilja • lak pristup vatrenom oružju • pristup Internetu koji nije pod nadzorom 	<p style="text-align: center;">ZAJEDNICA KOJA CIJENI MLADE LJUDE, EDUKACIJU I MIRNO RJEŠENJE KONFLIKTA:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zajednica omogućuje aktivnosti za djecu i mlade koje su pod nadzorom • policija u zajednici orijentirana je na rješavanje problema • kultura veliča raznolikost • mediji su edukacijskog karaktera

zajednice u kojoj živi, i šireg sociokulturalnog konteksta), ali i specifične načine na koji ti faktori djeluju i oblikuju jedan drugoga u funkciji razvoja (Vulić-Prtorić, 2001). U daljnjem tekstu pokušat ćemo pobliže prikazati rizične i zaštitne faktore koji se javljaju kod nasilja među djecom i to koristeći četiri razine ekološkog modela: individualna (intrapersonalna), obiteljske i druge bliske veze, škola i zajednica, kultura i mediji.

Intrapersonalni rizični i zaštitni faktori nasilja među djecom

Intrapersonalni ili individualni rizični i zaštitni faktori odnose se na osobine djeteta (biološke, psihološke i genetske) te su mnogobrojni stoga smo ih podijelili u četiri veće kategorije: spol, biološki i bihevioralni faktori, uspjeh u školi i psihološki faktori.

Rizični faktori

Muški spol je jedan od glavnih rizičnih faktora za razvoj nasilja među djecom. U svim kulturama muškarci i dječaci pokazuju više agresije i međuvršnjačkog nasilja nego žene i djevojčice. Desetljeća istraživanja su potvrdila ove nalaze (Buljan Flander, Ćorić Špoljar i Durman Marijanović, 2007; Grunbaum, Kann, Kinchen, Ross, Hawkins i Lowry, 2004; Orpinas i Horne, 2006; Velki, 2010). Međutim, nije sasvim jasno je li uzrok takvom ponašanju veća razina testosterona u muškaraca nego u žena. Nisu svi dječaci agresivni, stoga sigurno ima utjecaja i proces socijalizacije na pojavu agresije. Iako dječaci pokazuju više fizičke i verbalne agresije, djevojčice na drugačiji način ozljeđuju druge i to tako da uništavaju njihove socijalne veze (širenjem glasina, ogovaranjem i dr.). Spolne razlike u ovoj vrsti agresije još uvijek nisu dovoljno istražene. Nadalje, istraživanja su pokazala da su dječaci češće nasilnici, ali i žrtve međuvršnjačkog nasilja, za razliku od djevojčica koje su jedino češće žrtve seksualnog nasilja i ekstremnog fizičkog nasilja u intimnim vezama. Neka istraživanja su pokazala da dječaci, osim u ponašanju, pokazuju i veću razinu agresije u mašti i snovima. No niti ova istraživanja nisu riješila pitanje utjecaja biologije nasuprot socijalizacije kod pojave veće agresivnosti u dječaka.

Neke biološke i bihevioralne karakteristike djeteta također mogu biti rizični faktor za pojavu nasilja među djecom. Djeca s poremećajem pažnje s hiperaktivnošću (ADHD) su rizična za pojavu agresije, ali i viktimizacije (Holmberg i Hjern, 2008; Henker i Wahlen, 1999; Orpinas i Horne, 2006). Takva djeca imaju problema sa završavanjem zadataka, mirnim sjedenjem na mjestu, reagiranjem bez razmišljanja i planiranjem unaprijed. Nagrada i kazna kod njih je značajno manje efikasna za uspostavu željenog ponašanja nego kod ostale djece. Njihovo ponašanje je nepredvidivo te često zbunjuje i frustrira ljude oko njih. Jednom

dijelu takve djece, kako bi uspješno savladali školske zadatke, potrebni su lijekovi i psihoterapija. Stalan neuspjeh u školi i frustracija u odnosima s odraslima također su rizični faktori za razvoj agresivnosti. Djeca koja uz to još imaju i motoričke smetnje, poteškoće u učenju te koja su imala ozljede glave i perinatalne komplikacije rizičnija su za razvoj nasilja i delikvencije.

Školski neuspjeh se pokazao kao jak rizični faktor za razvoj agresivnosti u tinejdžera i odraslih, te za razvoj delikvencije u muških adolescenata (Juvonen, Nishina i Graham, 2000; Nansel, Overpack, Pilla, Ruan, Simons-Martin i Scheidt, 2001; Profaca, Puhovski i Mrđen, 2006). Za agresivnu djecu postoji veća vjerojatnost da će ujedno biti depresivna i anksiozna te da će imati slabiju socijalnu podršku za razliku od njihovih neagresivnih vršnjaka. Štoviše, takva djeca doživljavaju neuspjeh i u vezama s vršnjacima, ali i s nastavnicima. Nastavnici agresivnoj djeci daju više negativnih i manje stabilnih povratnih informacija. Školski uspjeh je vrlo važan zbog još jedne stvari. Oni koji zbog neuspjeha izostaju i na kraju odustaju od školovanja skloniji su nasilju i delinkvenciji kasnije u životu.

Brojne psihološke karakteristike su povezane s rizikom za pojavu agresivnosti. Ovdje ćemo navesti one koje su najčešće istraživane. Način na koji osoba percipira samoefikasnost (vlastita prosudba sposobnosti za izvođenjem određenog ponašanja) rizičan je za one osobe koje su uvjerenе da mogu biti nasilne, tj. da posjeduju agresivne sposobnosti. Osobe koje ishod agresije vide kao nešto pozitivno (npr. više će ga poštovati ako nekog istuče) te koje takav agresivan ishod visoko vrednuju (npr. poštovanje je nešto što mu je jako važno) su također rizične za razvoj agresivnosti. Nadalje, to su osobe čija vjerovanja podupiru nasilje (npr. u redu je nekoga udariti), koja imaju agresivne atribucijske predrasude (npr. pripisuju vršnjacima agresivne namjere kada one u stvarnosti ne postoje) te čija je sposobnost rješavanja problema niska (npr. ništa više ne mogu učiniti osim da ga udarim). Agresivna djeca vjeruju da će pomoću agresije postići očekivani cilj i nažalost većinom su u pravu. Osnovni princip u socijalnom učenju je da ljudi imaju tendenciju ponavljati ponašanja za koja su dobili nagradu i koja su pomogla da izbjegnu kaznu. Kada se dijete ponaša agresivno, a odrasla osoba ga ne spriječi ili ne kazni, dijete uči da pomoću agresije može postići svoj cilj. Takva djeca češće i očekuju nagradu kad se ponašaju agresivno i vjeruju da neće biti kažnjena za takvo ponašanje. Također vjeruju da je njihova agresija opravdana, da ne šteti drugima i da na taj način povećavaju samopoštovanje. Agresivna djeca su motivirana nasilnim namjerama, imaju vjerovanja koja podupiru nasilje, nisu u stanju predvidjeti posljedice agresivnog ponašanja, biraju puno manje neagresivnih alternativa kada trebaju riješiti problem, nedostaje im samopuzdanja kada trebaju koristiti nenasilne strategije te stoga dolaze do neefikasnih rješenja (Cassidy, 2009; Cassidy i Taylor, 2005; Hall, 2006; Stevens, De Bourdeaudhuij i Van Oost, 2002;). Agresivna djeca pokazuju i niz drugih rizičnih ponašanja: češće zloupotrebljavaju alkohol i drogu, puše, nose oružje, pripadaju bandama i ranije se upuštaju u seksualne odnose (Espelage i Swearer,

2009; Orpinas i Horne, 2006). I posljednje oko čega se još uvijek vode rasprave su socijalne vještine agresivne djece što ovisi o samoj definiciji socijalnih vještina (Cassidy, 2009; Baldry i Farrington, 2005). Još uvijek nije jasno nedostaju li agresivnoj djeci socijalne vještine ili ona posjeduju specifične socijalne vještine koje koriste kako bi bila nasilna prema drugima. Ako definiramo socijalne kompetencije kao vještine koje vode pozitivnoj socijalnoj prilagodbi onda nasilnoj djeci nedostaju takve vještine. No ako socijalne kompetencije definiramo kao neutralne vještine koje se mogu koristiti za unaprjeđivanje socijalnih odnosa ili za manipuliranje drugima onda djeca koja su nasilna posjeduju te vještine.

Zaštitni faktori

Zaštitni faktori su često suprotnost navedenim rizičnim faktorima, no postoje i drugi zaštitni faktori za koje se ne može reći da su samo suprotan kraj kontinuuma. Brojna istraživanja u SAD-u su identificirala 20 internalnih razvojnih faktora koja se mogu svrstati u četiri kategorije: opredjeljenje za učenje, pozitivne vrijednosti, socijalne kompetencije i pozitivni identitet.

Dobar uspjeh u školi je zaštitni faktor za razvoj agresivnosti i nasilja među djecom (Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003; Ma, Phelps, Lerner i Lerner, 2009). Opredjeljenje za učenje obuhvaća više od dobrih ocjena. Djeca koja su motivirana da postignu dobar uspjeh u školi osjećaju se vezano uz školu, sudjeluju u školskim aktivnostima, redovno pišu domaće zadaće i čitaju jer im to predstavlja zadovoljstvo, a ne obvezu. Navedene osobine su rezultat rada obitelji i škole, te su zaštitni faktor za pojavu agresije i delikvencije.

Jedna od najvažnijih pozitivnih vrijednosti, za sprječavanje agresije, je stav koji podržava mirno rješavanje sukoba. Još neke od pozitivnih vrijednosti su važni zaštitni faktori, kao što su briga za druge, empatija i razumijevanje okolnosti u kojima se osoba našla, promicanje jednakosti i socijalne pravde, zauzimanje za svoja uvjerenja, iskrenost i odgovornost, i suzdržavanje od alkohola, droge i seksualne aktivnosti (Özkan i Gökçearsan Çifci, 2009).

Socijalne kompetencije se odnose na vještine donošenja pozitivnih odluka, rješavanje konflikata bez nasilja, planiranje budućnosti, odupiranje negativnom pritisku vršnjaka, stvaranje prijateljstava i uživanje u druženju s ljudima različitih kultura. Za djecu koja posjeduju ove kompetencije vjerojatnije je da će imati i bolji školski uspjeh (Welsh, Parke, Widaman i O'Neil, 2001).

Pozitivan identitet uključuje osobine poput visokog samopoštovanja, osjećaja da postoji svrha u životu, pozitivno viđenje budućnosti i osjećaj kontrole nad budućnošću. Istraživanja su pokazala da učenici koji brane žrtve međuvršnjačkog nasilja imaju više samopoštovanja dok nasilnici imaju niži stupanj samopoštovanja (Cassidy, 2009).

Obiteljski i vršnjački rizični i zaštitni faktori nasilja među djecom

Obitelj je primarni izvor podrške i učenja. Gotova sva djeca su rođena u obiteljima i od rođenja su pod utjecajem obitelji. Stoga obitelj igra veliku ulogu u razvoju rizičnih i zaštitnih faktora za pojavu nasilja među djecom. Kako dijete odrasta, prijatelji i vršnjaci igraju sve važniju ulogu u njihovu životu te utječu na razvoj navedenih faktora, dok se utjecaj obitelji smanjuje.

Rizični faktor

Roditeljski i obiteljski rizični faktori mogu se podijeliti u tri grupe: uobičajena roditeljska praksa, pojavnost nasilja u obitelji i stupanj zanemarivanja kod kuće.

Loeber i Hay (1997) su u svom opsežnom istraživanju pronašli da nekoliko obiteljskih faktora, uključujući slab roditeljski nadzor, oštru i nekonzistentnu roditeljsku disciplinu, neslaganje roditelja, roditeljsko odbijanje i neuključenost u odgoj i obrazovanje djeteta, predstavljaju rizik za pojavu agresivnosti u djece. Kada govorimo o roditeljskoj praksi vezanoj uz pojavu međuvršnjačkog nasilja i agresivnosti u djece navedene rizične obiteljske faktore najčešće svrstavamo u tri skupine: komunikacija roditelj-dijete, odnos roditelj-dijete i roditeljski nadzor djeteta. Stoga su rizični faktori za pojavu nasilja među djecom loš roditeljski odnos s djetetom, slaba komunikacija između roditelja i djeteta, ne postavljanje granica te ne vršenje nadzora kako, gdje i s kim dijete provodi vrijeme.

Način na koji roditelji komuniciraju s djetetom, što i kako komuniciraju s djetetom u vezi rizičnih ponašanja može imati i pozitivan i negativan utjecaj na djetetovo ponašanje (Cenkseven Önder i Yurtal, 2008). Kada roditelj vjeruje da je "napad najbolja obrana", škole i druge institucije stavljene su pred velik izazov da odgoje dijete koje se neće nasilno ponašati. U takvim situacijama vrijednosti škole i zajednice su u suprotnosti s obiteljskim vrijednostima pa je vrlo teško utjecati na takvo dijete da ne postane agresivno. Iako roditelji koji govore djetetu da se trebaju obraniti kad ih netko napadne imaju dobre namjere (ne žele da njihova djeca budu žrtve ili nasilnici) takva djeca često iz neopravdanih razloga vrše nasilje nad drugima. Štoviše, često takvim roditeljima nedostaju verbalne vještine rješavanja problema pa im je vrlo teško učiti i modelirati kod djeteta vještine koje sami ne posjeduju (Perry, Perry i Kennedy, 1992).

Odnos između roditelja i djeteta ima jako velik utjecaj na razvoj agresivnosti u djece. Agresivno ponašanje djeteta čvrsto i sustavno se povećava kako odnos između roditelja i djeteta nazaduje i propada. Istraživanja su pokazala da roditeljima nasilne djece nedostaje topline, imaju autoritarni roditeljski stil i ne pružaju podršku djeci (Ahmed i Braithwaite, 2004; Baldry i Farrington, 2005). Takvi su roditelji hladni i strogi, beskompromisni, guše svaku inicijativu, spontanost i slobodu mišljenja, postavljaju visoke zahtjeve i očekuju da se dijete sli-

jepo pridržava postavljenih pravila, vrlo često uz uporabu sile. Djeca postaju anksiozna i nedruželjubiva, neprijazna, prkosna, njihova agresija i srdžba može se okrenuti na van ili prema sebi, uplašena su, nesretna te im nedostaje spontanosti u ponašanju. Nedostatak roditeljskog nadzora, visok stupanj permisivnosti i nepostavljanje ograničenja omogućavaju izlaganje djece i adolescenata vršnjacima rizičnog ponašanja. Nedostatak roditeljskog nadzora, osim što omogućuje utjecaj vršnjaka rizičnog ponašanja na dijete pa tako i potiče nasilje i ugrožava zdravlje djeteta (npr. droga, alkohol, cigarete i dr.), šalje i poruku djetetu da roditelja nije briga za njega. Hladni i permisivni roditelji (zanemarujući ili indiferentni roditeljski stil) su slabo osjetljivi na djetetove potrebe i prava, nedostaje im razumijevanje i topline, postavljaju malo zahtjeva i očekivanja što dovodi do krajnje kritičnog i nesređenog stanja (Bowes, Arseneault, Maughan, Taylor, Caspi i Moffitt, 2009; Palmer i Hollin, 2001). Njihova djeca su neprijateljski raspoložena, odbijaju i krše pravila, ne sudjeluju primjereno u igri, sklona su agresivnom ponašanju prema drugima ili socijalnoj povučenosti te imaju veliku šansu da postanu delikventi.

Druga grupa rizičnih faktora za pojavu nasilja među djecom je roditeljska agresija. Roditelji ili obitelji koje zlostavljaju djecu, gdje su djeca svjedoci partnerskog nasilja, u kojima se djecu fizički kažnjava i strogo disciplinira su rizični faktori za pojavu agresivnosti (Ajduković, 2001; Baldry, 2003; Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003; Cicchetti i Cohen, 2006; Čudina-Obradović i Obradović, 1999; Howes i Cicchetti, 1993). Posebno fizički zlostavljana djeca, pokazuju visok stupanj agresivnog ponašanja, manje empatije i prosocijalnog ponašanja te je vjerojatnije da će biti odbačeni od vršnjaka (Buljan Flander i sur., 2007; Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003; Cicchetti i Cohen, 2006; Ćosić, Buljan Flander i Karlović, 2002; Lopez i Heffer, 1998; Pečnik, 2001, 2006). Djeca izložena roditeljskom nasilju pod većim su rizikom da postanu nasilnici u školi. Emocionalno zlostavljana djeca često su izložena nasilju vršnjaka, pokazuju poremećaje u ponašanju, delikventno ponašanje, upotrebu opojnih sredstava, agresivnost, autoagresivnost i bježanje od kuće (Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003; Puhovski, Karlović i Buljan Flander, 2004). Općenito, traumatizirana djeca podložnija su nasilju. Djeca koja promatraju nasilje između roditelja i nasilje roditelja nad drugom djecom uče da je nasilje najbolji ili barem prikladan način rješavanja konflikta. Nasilje prema djetetu uništava povjerenje i poštovanje koje bi dijete trebalo imati u odnosu s roditeljem. Kada dijete izgubi osjećaj bliskosti i vezanosti uz roditelje puno je veća vjerojatnost pojave antisocijalnog ponašanja, pa tako i agresivnog.

Treća grupa rizičnih faktora je zanemarivanje djeteta (Arata, Langhinrichsen-Rohling, Bowers i O'Farrill-Swails, 2005; Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003; Gaudin, 1999; Knutson, 1995). Roditelji koji se manje brinu za djecu, pokazuju manje prihvaćanja, više kažnjavaju djecu te se takva djeca ne identificiraju niti s jednim od roditelja što predstavlja rizične faktore za razvoj djetetova agresivnog ponašanja u školi (Cicchetti i Cohen, 2006; Howes i

Cicchetti, 1993; Margolin, 1998; Minty i Pattinson, 1994; Shook Slack, Holl, McDaniel, Yoo i Bolger, 2004). Longitudinalna istraživanja su pokazala da djeca koja imaju manjak identifikacije s roditeljem imaju više ponašajnih problema tijekom djetinjstva i adolescencije, pa tako i više agresivnog ponašanja (Bowes i sur., 2009; Magdol, Moffit, Caspi i Silva, 1998).

Obiteljski rizični faktori, osim što direktno utječu na veću pojavu agresivnosti u djece, mogu i indirektno djelovati jer imaju negativan utjecaj na odabir prijatelja i vršnjaka s kojim dijete provodi vrijeme. Djeca iz takvih obitelji, gdje nedostaje nadzora i brige, češće biraju devijantne vršnjačke grupe koje potiču agresivna i druga visoko rizična ponašanja (npr. zlouporabu alkohola, droga, ranu seksualnu aktivnost i dr.).

Zaštitni faktori

Najvažniji obiteljski zaštitni faktor je kvaliteta roditeljstva. Zaštitni faktori za pojavu agresije, nasilja, zlouporabu droge, pušenja, prerane seksualne odnose, delikvenciju i suicid su brižni roditelji, puni ljubavi, koji ulažu energiju i vrijeme u roditeljstvo (Cenkseven Önder i Yurtal, 2008). Roditelji koji su uvijek prisutni kada su djetetu potrebni (kad se dijete probudi, vraća kući iz škole, radi domaću zadaću, za vrijeme večere i prije spavanja) predstavljaju jedne od najvažnijih zaštitnih faktora u djetetovu životu. Roditeljska briga i skrb potrebna je i djeci i adolescentima. Istraživanja uspješnog roditeljstva (Baldry i Farrington, 2005) su pokazala da su uspješni oni roditelji koji imaju zajedničke aktivnosti s djetetom i održavaju obiteljske rituale (npr. zajedničke obiteljske večere), koji imaju dobru komunikaciju s djetetom (npr. raspravljaju o pozitivnim vrijednostima, zlouporabi droge, seksu i nasilju), koji imaju visoka očekivanja vezana uz školski uspjeh i upis u srednje škole i fakultete i roditelji koji pokazuju interes za svakodnevne dječje aktivnosti te dijele s djetetom svakodnevne životne uspone i padove. Pozitivna komunikacija s roditeljima omogućuje djetetu da razvije samopouzdanje i traži pomoć i savjet u novoj situaciji (Marini, Dane, Bosacki, 2006). Kad roditelji predstavljaju pozitivan model djetetu, ona uče kako riješiti konflikte, kako obuzdati bijes i druge negativne emocije te kako izraziti ljubav (Bandura, 1986). Djeca od roditelja uče samokontrolu, bitan alat za upravljanje konfliktnim situacijama. Uspješni roditelji postavljaju jasna ograničenja ponašanju djeteta tako što znaju gdje su im djeca, tko su im prijatelju i komuniciraju s roditeljima njihovih prijatelja. Oni sudjeluju zajedno s djecom u aktivnostima organiziranim od strane škole i zajednice, redovni su na roditeljskim sastancima te potiču i druge roditelje na sudjelovanje. Provode vrijeme s djecom na konstruktivan način što je također zaštitni faktor za pojavu agresivnosti. Autoritativni roditeljski stil odgoja, koji uključuje visok stupanj prihvaćanja djeteta, stalan nadzor i psihološku autonomiju je jedan od važnijih zaštitnih faktora. Roditelji potiču neovisan rast i razvoj djeteta, govore djetetu što misle i omogućavaju mu stalnu podršku i

čvrsto vodstvo.

Djeca također razvijaju bliske veze s vršnjacima i prijateljima. Kako prelaze u tinejdžerske godine sve više vremena provode s prijateljima, a manje s obitelji. Tako i roditeljski utjecaj postepeno slabi, a vršnjački postaje dominantan. No istraživanja su pokazala da roditelji mogu zadržati svoj utjecaj na dijete i to nadziranjem djetetovih prijatelja i mjesta na kojima se druže, zadržavanjem pozitivnog odnosa roditelj-dijete, obeshrabrivanjem zlouporabe droge i nasilnog ponašanja te podržavanjem dobrog školskog uspjeha. Iako je vršnjački utjecaj snažan, u školi postaje različite grupe koje većinom nisu antisocijalne i s kojima se djeca mogu identificirati (Bowes i sur., 2009). Djeca na temelju vlastitih osobina i sustava vrijednosti biraju grupe koje posjeduju slične osobine i vrijednosti, a razvoj određenih osobina i sustava vrijednosti u djeteta pod velikim je utjecajem roditeljskog odgoja. Odgajanje djeteta u toploj i brižnoj okolini, gdje je roditelj dostupan djetetu kad god mu je potreban i gdje su djeca uključena u donošenje obiteljskih odluka, uspostava pozitivnih vrijednosti koje se jasno protive agresiji, davanje pohvala i ljubavi imaju dva važna utjecaja na djetetove bliske veze s vršnjacima. Prvo, takva djeca su pod manjim vršnjačkim utjecajem; i drugo takva djeca češće stvaraju pozitivna i bliska prijateljstva s vršnjacima.

Rizični i zaštitni faktori nasilja među djecom u školskom okruženju

Mnogi rizični i zaštitni faktori nasilja među djecom koji su se odnosili na obitelj mogu se primijeniti i na školsko okruženje. Ti zajednički faktori se odnose na ponašajni model koji odrasla osoba predstavlja djetetu, komunikaciju između odraslog i djeteta, toplinu i neprijateljstvo u odnosu između odraslog i djeteta, nadzor koji odrasli vrše nad djetetom i način na koji odrasli rješavaju konflikte.

Rizični faktori

Rizični faktori nasilja među djecom koji su jedinstveni za školsko okruženje uključuju nastavnikov nedostatak vještina upravljanja razredom, slabe sposobnosti podučavanja, niska očekivanja školskog uspjeha i neefikasnu disciplinu (Olweus i Limber, 2002; Sugai i Horner, 2002). Jedan od najvažnijih, ali i najproblematičnijih rizičnih faktora za pojavu međuvršnjačkog nasilja i agresije je školski disciplinski sustav. Jedan od tih problema je i politika nulte tolerancije prema nasilju koju se neke škole uvele. Iako ona šalje snažnu poruku učenicima i roditeljima da je nasilno ponašanje neprihvatljivo istovremeno takva politika ne uvažava mišljenje niti učenika niti nastavnika te je nastavnikova procjena situacije nevažna pri rješavanju disciplinskih problema. Politika nulte tolerancije reagira na disciplinske probleme, ali ne poduzima ništa kako bi ih prevenirala. Ona

nudi samo jedno rješenje problema nasilja i agresije, umjesto da se koristi nizom strategija koje bi pomogle u rješavanju ovako složenog problema (Curwin i Mendler, 1997; Skiba, 2000; Sugai i Horner, 2002). Najbolja školska politika je ona koja aktivno traži rješenje problema nasilja među djecom, a ne koja samo kažnjava nasilnike. Još jedan bitan rizični faktor je nedostatak nadzora u škola (Buljan Flander i sur., 2007; Velki, 2010). Nasilje među djecom se najčešće događa na mjestima gdje ne postoji nadzor odraslih, kao što su školski hodnici, toaleti, igrališta i druga slična mjesta. Posljednji rizični faktor za pojavu nasilja među djecom je agresivno i nasilno ponašanje odraslih prema djeci. Takvo ponašanje ne samo da stvara negativno školsko okruženje nego i predstavlja model negativnog, agresivnog ponašanja koje učenici uče od nastavnika u školi. Razredi u kojima nastavnici ignoriraju međuvršnjačko nasilje, reagiraju hirovito i nepošteno, viču na učenike, ne vjeruju učenicima, jasno pokazuju tko su im miljenici i koga ne vole, stvaraju negativno razredno okruženje. Istraživanja su pokazala jasnu povezanost između negativnih odnosa nastavnika i učenika i veće agresije u razredu, slabijeg školskog uspjeha i negativnih stavova prema školi (Pianta, 1999).

Zaštitni faktori

Najvažniji zaštitni faktor za pojavu nasilja među djecom je pozitivna školska klima (Barboza, Schiamberg, Oehmke, Korzeniewski, Post i Heraux, 2009). Pozitivna školska klima uključuje razvoj pozitivnih odnosa između nastavnika i učenika. Razvoj iskrenog osjećaja brige za sve učenike rezultira time da i učenici uzvraćaju tu ljubav na način da daju sve od sebe kako bi zadržali pozitivan odnos s nastavnikom i stoga se trude poštivati sva razredna pravila. Nadalje, za pozitivnu školsku klimu bitno je i da nastavnici gradivo učine zanimljivim za učenike i odrede jasne ciljeve koje trebaju postići svakog tjedna. Učenici na taj način postaju više zainteresirani za učenje i nemaju se vremena dosadivati ako žele postići tjedni cilj. Još jedna stvar je važna za razvoj pozitivne školske klime, a to je uspostava školskih intervencija za djecu kojoj je potrebna dodatna pomoć pri učenju (npr. dopunska nastava nakon završetka redovne nastave). Na taj način nastavnici zadržavaju visoka očekivanja školskog uspjeha za sve učenike i ne dozvoljavaju da netko zaostaje u gradivu. Za pozitivnu školsku klimu bitno je da škola usvoji politiku protiv međuvršnjačkog nasilja. Svaki puta kada škola ne uspije u intervenciji međuvršnjačkog nasilja, makar to bilo i nehotično, nasilna djeca takav neuspjeh percipiraju kao odobrenje i potkrjepljenje za agresivno ponašanje. Stoga je bitno da se odredi jasna politika vezana uz nasilje među djecom, te da se ta pravila poštuju. Škola također u sklopu toga treba uspostaviti i jasna pravila kojima zabranjuje vikanje i ismijavanje djece (Cross, Pintabona, Hall, Hamilton i Erceg, 2004; Olweus, 2003; Peterson i Rigby, 1999; Samara i Smith, 2008). I posljednje, za uspostavu pozitivne školske klime važno je podr-

žavanje različitih umjetničkih programa, posebice glazbe i plesa od strane škole. Takvi programi trebali bi poslužiti kao nagrada učenicima za dobre ocjene. Ukoliko se dječji nastupi (plesni, glazbeni i dr.) kombiniraju s roditeljskim sastancima (održavaju se prije ili poslije njih) roditelji u punom većem broju i aktivnije sudjeluju na sastancima. Mnoga istraživanja su pokazala da pozitivan razred i pozitivna školska klima smanjuju agresivno ponašanje u djece (Kasen, Berenson, Cohen i Johnson, 2004; Pianta, 1999; Somersalo, Solantaus i Almqvist, 2002). Bosworth (2000) je predložio 10 koraka za stvaranje pozitivne školske klime i prevenciju zlouporabe droge. Kako su zlouporaba droge i agresija u velikoj korelaciji, iste se strategije mogu primijeniti i kod prevencije nasilja i agresivnosti. Ti koraci omogućuju stvaranje vizije uspjeha, grade zaštitničku školsku kulturu, jačaju osjećaj obveze kod vođa, podupiru jak akademski program, daju dobre osnove za izradu preventivskih programa, omogućavaju stalno korištenje određenih usluga, omogućavaju profesionalni razvoj, jačaju veze između škole i obitelji djeteta, omogućuju lakše dolaženje do financija i resursa i koriste se dobivenim podacima pri donošenju odluka. Henderson i Milstein (2003) opisuju šest karakteristika škole koje pomažu razviti učeničku otpornost, tj. sposobnost učenika da uspije unatoč poteškoćama. One se jednim dijelom poklapaju s već navedenim odrednicama pozitivne školske klime, a odnose se na povezanost učenika s školom, uspostavu jasnih i konzistentnih granica, instrukcije o životnim vještinama, brižnu i podržavajuću okolinu, visoka očekivanja i priliku za smisljeno sudjelovanje. Brižne škole, u kojima postoje jasna pravila i posljedice, daju učenicima osjećaj sigurnosti, a škole koje ohrabruju učenike da daju sve od sebe, koje imaju visoka očekivanja i potiču kreativnost stalni su izvor motivacije u učenika.

Rizični i zaštitni faktori nasilja među djecom u zajednici, kulturi i medijima

Svako dijete, osim u obitelji, odrasta i u susjedstvu, zajednici, subkulturi koji utječu na njegovo ponašanje. Također i mediji s kojima se svakodnevno susreće igraju ulogu u razvoju njegova ponašanja.

Rizični faktori

Život u nesigurnoj zajednici s visokom razinom agresije daje djetetu priliku za učenjem novih agresivnih ponašanja, potkrjepljivanjem postojećih negativnih ponašanja i priključivanjem skupini delinkventnih vršnjaka (Bandura, 1986). Nažalost neka su djeca izložena ogromnim količinama nasilja u svojoj zajednici. Lak pristup oružju kod kuće, prijateljeve kuće ili u zajednici još je jedan rizični faktor ne samo za razvoj agresivnog ponašanja nego i za suicid (Bradshaw, Rodgers, Ghandour i Garbarino, 2009; Ng-Mak, Salzinger, Feldman i Stueve,

2004; Trentacosta, Hyde, Shaw i JeeWon Cheong, 2009). Također, i kultura koja podupire nasilje izravno je povezana s pojavnosti nasilja u zajednici. Osim zajednice, tradicionalni mediji (televizija, filmovi, glazba i dr.) i Internet imaju veliki utjecaj na ponašanje djece. U razvijenim zemljama televiziju imaju gotovo sve obitelji i škole, pa tako neka djeca i adolescenti provode više vremena gledajući televiziju nego u školi. Istraživanja su pokazala da prosječni 18-godišnjak provede dvije godine života ispred TV-a (Marini, Dane i Bosacki, 2006). Nasilje u medijima povećava rizik za pojavu agresivnog ponašanja gledatelja. Istraživanja su pokazala kako su djeca izložena ogromnoj količini nasilja putem svakodnevnog gledanja TV-a (Lee i Kim, 2004; Rowell Huesmann; 2007; Zur, 2010). Takvo ponovljeno izlaganje agresivnom ponašanju u medijima može promijeniti stavove pojedinca prema nasilju i podučiti ih agresivnom ponašanju. Nasilje u medijima šalje poruku da je primjena agresivnog ponašanja prikladna u velikom broju situacija. Putem televizije djeca mogu naučiti puno više agresivnih načina rješavanja problema nego strategija rješavanja problema mirnim putem. Nasilje u medijima ne šalje djeci moralnu poruku da se nije u redu ponašati na takav način, stoga su mnoga djeca uvjerena kako je prikladno rješavati probleme primjenom agresije. Npr. u filmovima i „dobri“ dečki su jednako nasilni kao i "loši", samo što su oni nagrađeni i hvaljeni za svoje agresivne postupke. Stoga djeca počinju vjerovati da im je agresivno ponašanje dopušteno sve dotle dok ga mogu opravdati. Također, promatranje nasilja u medijima za koje nema jasnih negativnih posljedica djeluje na normalne emocionalne reakcije na nasilje u pojedinca. Pri tome, osobe koje su često izložene nasilnim medijima postaju neosjetljive i više toleriraju nasilje u svakodnevnom životu. Nadalje, mediji rijetko prikazuju negativne posljedice nasilja, kao što su bol i patnja žrtve, njezine obitelji i prijatelja.

Kako sve više obitelji i javnih knjižnica ima računalo javio se i problem nasilja putem Interneta. Npr. Internet omogućuje pristup opasnim informacijama (npr. kako kod kuće napraviti bombu ili kako počiniti samoubojstvo), eksplisicnim seksualnim materijalima i može, putem chat-a, e-maila ili bloga, poslužiti kao ulaznica za seksualne predatore. Postoji nekoliko znakova upozorenja, za roditelje i skrbnike, koje ukazuju da se dijete koristi neprikladnim sadržajima na Internetu: dijete provodi puno vremena na Internetu, pogotovo noću, dijete prima pozive i darove od osoba koje roditelji ne poznaju, dijete je povučeno u odnosima s obitelji, dijete koristi tuđi korisnički račun, roditelji pronalaze pornografiju na djetetovom računalu. Istraživanja pokazuju da je nasilje putem Interneta učestalije kod djece koja imaju računala u svojoj sobi te čiji roditelji ne vrše nadzor nad sadržajima koje dijete pregledava na Internetu (Dooley, Pyzalski i Cross, 2009).

Zaštitni faktori

Zajednice koje se brinu i cijene mlade ljude predstavljaju zaštitni faktor za razvoj međuvršnjačkog nasilja i agresivnosti u djece. Često takve zajednice razvijaju niz izvanškolskih aktivnosti u koje se djeca mogu uključiti, a koje su pod nadzorom odraslih. Nadalje, pozitivne zajednice u kojima djeca vide odrasle primjere mirnog rješavanja konflikata, u kojima djeca percipiraju kako odrasli cijene školski uspjeh i gdje su djeca svjedoci zajedništva i politike orijentirane na rješavanje problema, zaštit će djecu od sudjelovanja i promatranja nasilja. Također, za zajednice koje poštuju individualne razlike i slave kulturalnu raznolikost veća je vjerojatnost da će zaštititi djecu od nasilja (Espelage i Swearer, 2009; Houry-Kassabri, Benbenishty, Avi Astor i Zeira, 2004; Trentacosa i sur., 2009).

Zaključak

Nasilje među djecom povezano je s nizom psihosocijalnih problema uključujući nisku samokontrolu, veliku vjerojatnost pojave antisocijalnog ponašanja i delikvencije, te pojavu drugih oblika problema u ponašanju. Nadalje, posljedice koje ostavlja na žrtvu su dugoročne uključujući i pojavu psihopatologije od kojih je najčešća anksioznost, depresivnost, ali i brojni drugi poremećaji. Otkrivanje rizičnih i zaštitnih faktora kod pojave nasilja među djecom pridonosi razumijevanju pojave agresivnosti u djece te pojašnjenju teorija koje se bave pitanjem nasilja među djecom. Poznavajući ove faktore možemo se usmjeriti na izradu ciljanih programa intervencije i prevencije za pojavu agresivnosti. Unaprijed djelujući na faktore rizika, njihovim smanjivanjem i neutraliziranjem u svim aspektima djetetova života, te razvijajući i potičući zaštitne faktore, krenuvši od razvoja pozitivnih osobina u djeteta, preko odgoja i obitelji, škole i na kraju zajednice u kojoj dijete živi, možemo djelovati i prije pojave agresije u djece kako u kritičnom trenutku do nje ne bi niti došlo. Stoga intervencijski i prevencijski programi koji uzimaju u obzir sve četiri razine ekološkog modela te koji ciljano rade na postojećim rizičnim i zaštitnim faktorima imaju veću vjerojatnost uspjeha, za razliku od dosadašnjih modela koji su najčešće bili usmjereni samo na jednu razinu pri radu s djecom.

Literatura

- Ahmed, E. i Braithwaite, V. (2004). Bullying and victimization: cause for concern for both families and schools. *Social Psychology of Education*, 7, 35-54.
- Ajduković, M. (2001). Utjecaj zlostavljanja i zanemarivanja u obiteljima na psihosocijalni razvoj djece. *Dijete i društvo*, 3(1-2), 59-75.

- Arata, C. M., Langhinrichsen-Rohling, J., Bowers, D. i O'Farrill-Swails, L. (2005). Single versus multi-type maltreatment: An examination of the long-term effects of child abuse. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 11(4), 29-52.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Baldry, A. C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse & Neglect*, 27, 713-732.
- Baldry, A. i Farrington, D. P. (2005). Protective factors as moderators of risk factors in adolescence bullying. *Social Psychology of Education*, 8(3), 263-284.
- Barboza, G. E., Schiamberg, L. B., Oehmke, J., Korzeniewski, S. J., Post, L. A. i Heraux, C. G. (2009). Individual characteristics and the multiple contexts of adolescent bullying: An ecological perspective. *Journal of Youth Adolescence*, 38, 101-121.
- Bosworth, K. (2000). *Protective schools. Smith initiatives for prevention and education*. Tucson: University of Arizona.
- Bowes, L. M., Arseneault, L., Maughan, B., Taylor, A., Caspi, A. i Moffitt T. E. (2009). School, neighborhood, and family factors are associated with children's bullying involvement: A nationally representative longitudinal study. *American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 48(5), 545-553.
- Bradshaw, C. P., Rodgers, C. R. R., Ghandour, L. A. i Garbarino, J. (2009). Social-cognitive mediators of the association between community violence exposure and aggressive behavior. *School Psychology*, 24(3), 199-210.
- Buljan Flander, G. i Kocijan-Hercigonja, D. (2003). *Zlostavljanje i zanemarivanje djece*. Zagreb: Marko M.
- Buljan Flander, G., Ćorić Špoljar, R. i Durman Marijanović, Z. (2007). Pojava nasilja među djecom s obzirom na spol, dob i prihvaćenost/odbačenost u školi. *Društvena istraživanja*, 16, 157-174.
- Cassidy, T. (2009). Bullying and victimization in school children: The role of social identity, problem-solving style, and family and school context. *Social Psychology of Education*, 12, 63-76.
- Cassidy, T. i Taylor, L. (2005). Coping and psychological distress as a function of the bully victim dichotomy in older children. *Social Psychology of Education*, 8, 249-262.
- Cenkseven Önder, F. i Yurtal, F. (2008). An investigation of the family characteristics of bullies, victims, and positively behaving adolescents. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 8(3), 821-832.
- Cicchetti, D. i Cohen, D. J. (2006). *Developmental psychopathology: Volume three: Risk, Disorder, and Adaptation*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Cross, D., Pintabona, Y., Hall, M., Hamilton, G. i Erceg, E. (2004). Validated guidelines for school-based bullying prevention and management. *The International Journal of Mental Health Promotion*, 6(3), 34-42.

- Curwin, R. i Mendler, A. (1997). *As tough as necessary*. Alexandria, VA: Association of Supervision and Curriculum Development.
- Ćosić, I., Buljan Flander, G. i Karlović, A. (2002). Povezanost zlostavljanja u djetinjstvu i nekih aspekata psihičkog funkcioniranja adolescenata. *Suvremena psihologija*, 5(2), 191-205.
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (1999). Living in abusive family relationships: Child's reactions to parental conflicts of lesser intensity. *Društvena istraživanja*, 4(42), 475-495.
- Dooley, J. J., Pyzalski, J. i Cross, D. (2009). Cyberbullying versus face-to-face bullying: A theoretical and conceptual review. *Journal of Psychology*, 217(4), 182-188.
- Espelage, D. L. i Swearer, S. M. (2009). A Social-Ecological Model for Bullying Prevention and Intervention. U: S. H. Jimerson, S. M. Swearer, i D. L. Espelage (Ur.), *Handbook of bullying in schools: An international perspective* (str. 61-72). New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Gaudin, J. M. (1999). Child neglect: Short-term and long-term outcomes. U: H. Dubowitz (Ur.), *Neglected children: Research, practice and policy* (str. 69-88). Thousand Oaks: Sage.
- Grunbaum, J., Kann, L., Kinchen, S. A., Ross, J. G., Hawkins, J. i Lowry, R. (2004). Youth risk behavior surveillance – United States 2003. *Morbidity and Mortality Weekly Report*, 53, 2-29.
- Hall, K. R. (2006). Using problem-based learning with victims of bullying behavior. *Professional School Counseling*, 9(3), 231-237.
- Henderson, N. i Milstein, M. M. (2003). *Resiliency in schools: Making it happen for students and educators*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Henker, B. i Wahlen, C. (1999). The child with attention-deficit hyperactivity disorder in school and peer settings. U: H. Quay and A. Hogan A (Ur.), *Handbook of Disruptive Behavior Disorders* (str.157-178). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Holmberg, K. i Hjern, A. (2008). Bullying and attention-deficit – hyperactivity disorder in 10-year-olds in a Swedish community. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 50(2), 134-138.
- Howes, P. W. i Cicchetti, D. (1993). A family/relational perspective on maltreating families: Parallel processes across systems and social policy implications. U: D. Cicchetti i S. L. Toth (Ur.), *Child abuse, child development, and social policy* (str. 249-300). Norwood, NJ: Ablex.
- Juvonen, J., Nishina, A. i Graham, S. (2000). Peer harassment, psychological adjustment, and school functioning in early adolescence. *Journal of Educational Psychology*, 92, 249-359.
- Kasen, S., Berenson, K., Cohen, P. i Johnson, J. G. (2004). The effects of school climate on changes in aggressive and other behaviors related to bullying. U: D. L. Espelage i S. M. Swearer (Ur.), *Bullying in American schools: A social-*

- ecological perspective on prevention and intervention* (str. 187-210). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Khoury-Kassabri, M., Benbenishty, R., Avi Astor, R. i Zeira, A. (2004). The contributions of community, family and school variables to student victimization. *Am J Community Psychol.*, 34, 187-204.
- Knutson, J. F. (1995). Psychological Characteristics of Maltreated Children: Putative Risk Factors and Consequences. *Annual Reviews of Psychology*, 46, 401-431.
- Lee, E. i Kim, M. (2004). Exposure to media violence and bullying at school: mediating influences of anger and contact with delinquent friends. *Psychological Report*, 95(2), 659-672.
- Loeber, R. i Hay, D. (1997). Key issues in the development of aggression and violence from childhood to early adulthood. *Annual review of psychology*, 48, 371-410.
- Lopez, M. A. i Heffer, R. W. (1998). Self-concept and social competence of university student victims of childhood physical abuse, *Child Abuse & Neglect*, 22, 183-195.
- Ma, L., Phelps, E., Lerner, J. V. i Lerner, R. M. (2009). The development of academic competence among adolescents who bully and who are bullied. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30(5), 628-644.
- Magdol, L., Moffit, T. E., Caspi, A. i Silva, P. A. (1998). Developmental Antecedents of Partner Abuse: A Prospective-Longitudinal Study. *Journal of Abnormal Psychology*, 107(3), 375-389.
- Margolin, G. (1998). Effects of domestic violence on children. U: P. K. Trickett i C. J. Schellenbach (Ur.), *Violence against children in the family and the community* (str. 57-102). Washington, DC: American Psychological Association.
- Marini, Z. A., Dane, A. V. i Bosacki, S. L. (2006). Direct and indirect bully-victims: Differential psychosocial risk factors associated with adolescents involved in bullying and victimization. *Aggressive Behavior*, 32, 551-569.
- Minty, B. i Pattinson, G. (1994). The Nature of Child Neglect. *British Journal of Social Work*, 24(6), 733-747.
- Nansel, T. R., Overpack, M., Pilla, R. S., Ruan, W. J., Simons-Morton, B. i Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth. *JAMA*, 285, 2094-2100.
- Ng-Mak, D. S., Salzinger, S., Feldman, R. S. i Stueve, C. A. (2004). Pathologic Adaptation to Community Violence Among Inner-City Youth. *American Journal of Orthopsychiatry*, 74(2), 196-208.
- Olweus, D. (2003). Social problems in school. U: A. Slater i G. Bremner (Ur.), *An introduction to developmental psychology* (str. 434-454). Malden: Blackwell Publishing.
- Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.

- Olweus, D. i Limber, S. (2002). *Bullying prevention program*. Boulder, CO: Center for the Study of Prevention and Violence, Institute of Behavioral Science, University of Colorado at Boulder.
- Orpinas, P. i Horne, A. M. (2006). Risk and protective factors for bullying and aggression. U: P. Orpinas i A. M. Horne (Ur.), *Bullying prevention: Creating a positive school climate and developing social competence* (str. 33-53). Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Özkan, Y. i Gökçearslan Çifci, E. (2009). The Effect on Empathy Level on Peer Bullying in Schools. *Humanity & Social Science Journal*, 4(1), 31-38.
- Palmer, E. J. i Hollin, C. R. (2001). Sociomoral reasoning, perceptions of parenting and self-reported delinquency in adolescents. *Applied Cognitive Psychology*, 15, 85-100.
- Pećnik, N. (2006). *Međugeneracijski prijenos zlostavljanja djece*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Pećnik, N. (2001). Teorijski pristupi objašnjenju zlostavljanja i zanemarivanja djece. *Dijete i društvo*, 3(1-2), 33-57.
- Perry, D. G., Perry, L. C. i Kennedy, E. (1992). Conflict and the development of antisocial behavior. U: C. Shantz i W. W. Hartup (ur.), *Conflict in child and adolescent development* (str.301-329). Cambridge: Cambridge University Press.
- Peterson, L. i Rigby, K. (1999). Countering bullying at an Australian secondary school with students as helpers. *Journal of Adolescence*, 22, 481-492.
- Pianta, R. (1999). *Enhancing relationships between children and teachers*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Profaca, B., Puhovski, S. i Luca Mrđen, J. (2006). Neke karakteristike pasivnih i provokativnih žrtava nasilja među djecom u školi. *Društvena istraživanja*, 15(3), 575-590.
- Puhovski, S., Karlović, A. i Buljan Flander, G. (2004). Validacija upitnika o emocionalnom zlostavljanju. *Društvena istraživanja*, 13(3), 555-578.
- Rigby, K. (2002). *A meta-evaluation of methods and approaches to reducing bullying in pre-schools and early primary school in Australia*. Canberra: Attorney-General's Department.
- Rowell Huesmann, L. (2007). The impact of electronic media violence: Scientific theory and research. *Journal of Adolescent Health*, 41, 6-13.
- Samara, M. i Smith, P. K. (2008). How schools tackle bullying, and the use of whole school policies: Changes over the last decade. *Educational Psychology*, 28(6), 663-676.
- Skiba, R. J. (2000). *Zero tolerance, zero evidence: An analysis of school disciplinary practice*. Indiana Education Policy Center: Policy Research Report.
- Somersalo, H., Solantaus, T. i Almqvist, F. (2002). Classroom climate and the mental health of primary school children. *Nordic Journal of Psychiatry*, 56(4), 285-291.

- Stevens, V., De Bourdeaudhuij, I. i Van Oost, P. (2002). Relationship of the family environment to children's involvement in bully/victim problems at school. *Journal of Youth and Adolescence*, 31(6), 419-428.
- Sugai, G. i Horner, R. H. (2002). The evolution of discipline practices: School-wide positive behavior supports. *Child and Family Behavior Therapy*, 24, 23-50.
- Trentacosta, C. J., Hyde, L. W., Shaw, D. S. i Cheong, J. W. (2009). Adolescent dispositions for antisocial behavior in context: The roles of neighborhood dangerousness and parental knowledge. *Journal of Abnormal Psychology*, 118(3), 564-575.
- Velki, T. (2010). Pojavnost nasilja među srednjoškolcima. *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom (2008)*, 267-282.
- Vulić-Prtorić, A. (2001). Razvojna psihopatologija: normalan razvoj koji je krenuo krivim putem. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 40(17), 161-186.
- Welsh, M., Parke, R. D., Widaman, K. i O'Neil, R. (2001). Linkages between children's social and academic competence: A longitudinal analysis. *Journal of School Psychology*, 39(6), 463-482.
- Zur, O. (2010). *Teen violence, school shootings, internet addiction, bullying, tv violence, internet predators & teen suicide: Facts, ideas, and actions*, Online Publication by Zur Institute. <http://zurinstitute.com/teenviolence.htm> 16.12.2010.

Summary

In the past 10 years, researches on bullying have focused on a number of risk and protective factors. In this paper, we present these factors by using 4 levels of the ecological model: individual, family and other close relationships, school and community, culture and media.

Individual risk and protective factors are related to the characteristics of the child, and usually the most studied are gender, biological and behavioral factors, school performance and psychological factors. The most commonly studied family risk factors are parental practice, family violence, abuse and neglect of child, while the most important protective factor is the quality of parenting. Most of these factors can be applied to the school environment. These common factors refer to the behavioral model that the adult represents to the child, communication between the adult and the child, warmth and hostility in the relationship between the adult and the child, adult supervision of the child and the way in which the adult resolves conflicts. Besides in the family, children are growing up in a neighborhood, a community and a subculture, which also affect its behavior. Furthermore, the child meets media every day which play a role in his/her behavior.

Knowing these factors and their effects, we can direct our efforts at developing focused intervention programs on reducing risk factors and promoting protective ones and which would thus prevent the development of bullying.